

ECHO'S VAN EUROPA

EEN HOORCOLLEGE
OVER DE EUROPESE
CULTUUR ALS MYTHE
EN BEELDVORMING

door Joep Leerssen

Inhoudsopgave

College 1. Europa als archipel: het voortleven van de Oudheid en het Christendom

- H1. Ouverture en stappenplan
- H2. Imagologie en de eerste fundamenteën van een Europees zelfbeeld
- H3. Een Europa van eilanden en kusten
- H4. Cultureel vlechtwerk: alfabetten, gebouwen en invloeden

College 2. Europa als systeem: geleerdheid en ordening

- H5. Na het grote schisma: Westerse geleerdheid en universiteiten
- H6. Academies en bibliotheken in de publieke sfeer
- H7. Systematisering van de geleerdheid en het kritische denken
- H8. Encyclopedieën, Verlichting en een Eurocentrisch mensbeeld

College 3. Europa als onderneming: confrontatie met de natuur

- H9. Kolonialisme
- H10. Exotisme
- H11. Morele kritiek
- H12. Temperament en het verlangen naar passie

College 4. Europa als labyrint: bloed in de achteruitkijkspiegel

- H13. Invloeden op het Europese zelfbeeld
- H14. Het duistere hart en de innerlijke barbaar
- H15. *Out of Auschwitz*: gemengde gevoelens in een moreel labyrint
- H16. De Europese identiteit: ingewikkeld

Aanbevolen literatuur

JOEP LEERSSEN

Prof. dr. Joep Leerssen is hoogleraar Moderne Europese Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde in binnen- en buitenland talloze artikelen en boeken over nationale stereotypen en over het verband tussen literatuur, historisch besef en nationalisme. Van zijn hand verschenen o.m. *De bronnen van het Vaderland*, *National Thought in Europe*, *Imagology*, *de Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* en *Spiegelpaleis Europa*. Joep Leerssen is lid van de KNAW en een van de winnaars van de NWO Spinozapremie 2008 en een Academiehoogleraarschap van de KNAW. Bij Home Academy verschenen eerder van hem de hoorcolleges *Literatuurgeschiedenis* en *Vaderlandsliefde*.

IN MEMORIAM PIETER STEINZ

Joep Leerssen draagt dit hoorcollege op aan Pieter Steinz (1963 - 2016). Hij was journalist, literair criticus en schrijver van o.a. het boek *Made in Europe*, over de kunst die ons continent bindt.

RODE HOED

Dit hoorcollege is tot stand gekomen i.s.m. de Rode Hoed. De Rode Hoed is een debat- en congrescentrum gevestigd aan de Keizersgracht in het centrum van Amsterdam. Deze historische schuilkerk is een veelzijdige locatie waar debatten, lezingen, concerten maar ook congressen en workshops plaats vinden.

Kijk voor meer informatie op www.rodehoed.nl

Synopsis van het hoorcollege ECHO'S VAN EUROPA

College 1. Europa als archipel: het voortleven van Oudheid en Christendom

De condensatie van Europa: van Troje en Ithaca naar Eurozone

Europa lijkt zo divers en tegenstrijdig dat er weinig zinvol over te zeggen valt. Maar het culturele geheugen, ijl als het is, verbindt plaatsen en eeuwen intensiever dan men op het eerste gezicht zou denken. Deze inleidende lezing begint in de vóór-Griekse oudheid: Europa en de stier, Kreta met zijn labyrint en Minotaurus, zijn stierencultus en zijn uit Phoenicië geïmporteerd alfabet. Het oudste Europa zelfbeeld is een archipel van eilanden, afzonderlijke nederzettingen die kruispunten vormen in een nomadische wereld. Het leeft vandaag de dag nog voort in kloosters zoals die van de “Heilige Berg” Athos, in de ervaringen van de Goelag-archipel en in de opvangcentra voor migranten op eilanden zoals Lampedusa.

Cultureel vlechtwerk: alfabetten, gebouwen, invloeden

Het oude, in de Oostelijke Middellandse Zee gelegen Europa is sinds de reis van Odysseus opgeschoven en ingedikt: eerst naar het westen (Rome), vervolgens naar het noordwesten (modern handeldrijvend Europa). Niettemin blijven oudere Europa-beelden ook door de moderne beeldvorming heen schemeren. Dat komt met name door de verre verspreiding (over grote afstanden) en de lange houdbaarheid (over vele eeuwen) van Europees cultureel erfgoed. Als voorbeeld volgen we een achthoekig kerkje van Byzantium via Aken naar Granada. Die reis was bepaald door een eeuwenlange confrontatie met de Islam, die van de Middellandse Zee een Europese grens maakte in plaats van een Europese boezem.

College 2. Europa als systeem: geleerdheid en ordening

Na het grote schisma: universiteiten, academies, geleerdendom

De voornaamste consequentie van het Grote Schisma tussen Westers en Orthodox Christendom, in de 11e eeuw, was dat de vorming van universiteiten, die kort daarop een aanvang nam, beperkt bleef tot het Westen van het continent. In de scholastiek (zoals ontwikkeld in Parijs door Abelard) neemt een systematische denkvorm vaste voet die de basis vormt van de ‘westerse’ geleerdheid. Dat ontwikkelt zich van Willem van Ockham via de humanisten zoals Lorenzo Valla, naar een kennissysteem dat steunt op universiteiten, academies en bibliotheken.

Encyclopedieën, Verlichting en een Eurocentrisch mensbeeld

Na Descartes wordt de Westerse geleerdheid ‘systematisch’: men gaat gebruik maken van geordende lijsten, rubrieken, encyclopedieën, en gaat het gezag van oudere auteurs en ingesleten waarheden kritisch tegen het licht houden. Twee grote Verlichtingsfilosofen die het hoogtepunt van die ontwikkeling vormen zijn de Zweedse bioloog Linnaeus, die het planten- en dierenrijk systematisch ordent, en Immanuel Kant, die de kaders en grondlagen van de menselijke intelligentie in kaart brengt. Zij zien nog altijd Abelards principe “begrijp jezelf” als grondslag van de menselijke intelligentie. Dat is wat Linnaeus “sapiens” noemt als hij de *homo sapiens* aldus definieert. Een mensbeeld dat uitgerekend de geleerdheid en weetgierigheid van de ‘Europese witte man’ (“*homo europaeus albescens*” noemt Linnaeus hem) ziet als hoogste maatstaf van het dierenrijk, het mensdom en de menselijke beschaving. Met de kritische rede van de Verlichting is ook het Eurocentrisme geboren.

College 3: Europa als onderneming: confrontatie met de natuur

Kolonialisme en exotisme

Koloniaal, ondernemend Europa brengt, letterlijk, de hele wereld in kaart – en ook haar volkeren. Na de ontmoeting met de “barbaren” (in de oudheid en Middeleeuwen) komt nu de ontmoeting met de “wilde” en de “natuurvolkeren”). Shakespeare’s *The tempest* en Defoe’s *Robinson Crusoe* getuigen van het Europese zelfvertrouwen en superioriteitsbesef in die confrontatie. Maar in de loop van de achttiende eeuw verandert dit: de Stille Zuidzee wordt gezien als een exotisch paradijs waar mensen in onschuld en in harmonie met de natuur leven. Terwijl bij Tahiti de muiterij op de Bounty uitbreekt, wordt de “edele wilde” (ook voor Noord-Amerikaanse indianen) uitgevonden.

Temperament en het verlangen naar passie

Europa wordt, aan de vooravond van de democratische revoluties, burgerlijk. Met de adellijke ethos van eer en aanzien gaat de burgerlijke ethos van oprechtheid en betrouwbaarheid concurreren. Romans zoals die van Samuel Richardson en onze eigen *Sara Burgerhart* (met zijn veelzeggende titel) dragen die nieuwe ethos uit. Tegelijkertijd echter wil men ook wel wat sensatie bij het lezen hebben en griezelromans op exotische locaties (vaak Zuid-Europa) bezorgen het Noord-Europese burgerlijke leespubliek spanning en afleiding. Dat versterkt een stereotiepe zienswijze op de verdeling van temperamenten in Europa: het mediterrane Europa is warmbloedig-cholerisch, gepassioneerd, met een sterk eer besef, maar weinig betrouwbaar; dat in tegenstelling tot het flegmatiek-nadenkende, morele Noord-Europa, kleurloos maar met een sterk verantwoordelijkheidsbesef.

College 4. Kritiek Europa: bloed in de achteruitkijkspiegel

Het duistere hart, de innerlijke barbaar

Het Europa van de koloniale ontdekkingsreizigers (Stanley, Livingstone en vele anderen) ziet de echte Europeaan als blanke held, manhaftig, vol moed, zelfbeheersing, doorzettingsvermogen en vernuft. Het beeld zal later als pedagogisch ideaal worden ingezet in de padvinderij en wordt opgehoogd door het contrast met de inferieure, onbeschaafde natuurvolkeren van de woeste gebieden waar deze ontdekkingsreizigers doorheen trekken. Dat wordt quasiwetenschappelijk gerationaliseerd met theorieën over mensensrassen en hun erfelijke eigenschappen. In de loop van de eeuw wordt echter duidelijk dat de rol van de blanke held in de duistere oerwouden allesbehalve “beschaafd” is, maar integendeel hij huishoudt met wreedheid, roofzucht en brute machtswellust. Het lijkt erop alsof hij een kiem van barbaarsheid in zijn eigen gemoed meedraagt. Robert Louis Stevenson (die eerder nog exotische avonturenverhalen had geschreven zoals *Treasure Island*) geeft uiting aan die zorg in zijn verhaal over de wetenschapper Dr Jekyll die in experimenten zijn innerlijke woesteling, “Mr Hyde”, ontketend. Joseph Conrad ontmaskert de Blanke Held als vermomde barbaar in zijn koloniale avonturenverhaal *Heart of darkness*. Het anticipeert op het Freudiaanse mensbeeld, dat onder het oppervlak van de moraal en de beschaving een beestachtige zinnelijkheid en gewelddadigheid ontwaart. Ondertussen sluipen de koloniale wreedheid en massamoorden van Afrika (het “Vernichtungsbefehl” tegen de Namibische Herero-stam in 1902) via de Armeense genocide richting Europa: het continent zal zijn eigen “Heart of Darkness” krijgen in Auschwitz.

Out of Auschwitz: gemengde gevoelens in een moreel labyrint

Als de “klassieke” Europeaan een Odysseus was, op weg naar huis vanuit de verwoesting van Troje, dan is de moderne Europeaan Primo Levi, scheikundig ingenieur en Auschwitz-overlevende, die in zijn *La Tregua* (“Het respijt”) zijn Odyssee beschrijft van Auschwitz naar zijn thuisstad Turijn. Na de oorlog leeft Europa met het trauma van een verwoestende twintigste eeuw, waarin triomfalistische superioriteit denken de innerlijke barbaar ontketende. Ironisch genoeg wordt dit gemengd gevoel – een groots maar zwart-schuldig verleden – onderdeel van het Europese zelfbeeld. Het Europa van de displaced persons krijgt vorm in de oorlogsfilm *Casablanca*, een oriëntalistische doolhof vol gedesoriënteerde Europese vluchtelingen, velen van hen gespeeld door acteurs die ook in het werkelijke leven vanuit Nazi-Europa naar Hollywood zijn

gevlucht. Na de oorlog zal het beeld van de verwoeste steden met hun zwarte handel en hun ontreddende wetteloosheid zo'n moreel labyrint symboliseren: het verdeelde Berlijn, het Wenen van *The Third Man* (met script van Graham Greene en een hoofdrol voor Orson Welles). In de Koude Oorlog ontstaat hieruit een cultuuruiting die "typische Europees" mag worden genoemd: de auteursfilm, met vertegenwoordigers als de Franse *nouvelle vague*, de Duitse *Neue Welle* (Fassbinder, Wenders), de Zweed Ingmar Bergman, de Italianen Fellini en Pasolini. Hun werk vindt vaak plaats in een dialoog met de Amerikaanse film (het sterkst bij Roman Polanski) maar is daarmee onverwisselbaar door zijn combinatie van bohémien-ironie, avantgardistische vormverkenningen en moreel existentialisme. Met dat stijlprofiel zet de Europese auteursfilm een houding voort die twee eeuwen geleden door de Romantische dichter John Keats is beschreven als *negative capability*. Daarmee bedoelt Keats: niet zozeer de omstandigheden naar je hand willen of kunnen zetten, alswel het kunnen ondergaan van onzekerheid en tegenstrijdigheden zonder daardoor verlamd te raken. Het Europa van de gemengde gevoelens, de combinatie van waardevol cultuur erfgoed en een slecht geweten, berust op die *negative capability*. Het is ook een ontkenning van melodramatische sjabloondenken, met zijn simpele scheiding tussen schurken, helden en slachtoffers: iedereen heeft een beetje van alledrie.

Europa heeft in de twintigste eeuw zichzelf als zijn eigen "Ander" ontwaart: het monster binnenin, het eigen Heart of Darkness. Tegelijkertijd is de "echte" Europeaan een displaced person met oorlogstrauma's onderweg naar een thuishaven: zoals Odysseus en Primo Levi, en de Europeanen van vandaag en morgen: de refugees en migranten. Zij zijn niet simpelweg de Nieuwe Anderen; zij zijn deel van hoe Europa, met zijn lange en complexe verleden, zijn urgente en complexe toekomst moet bepalen.

Aanbevolen literatuur

Deze lezingen zijn gebaseerd op *Spiegelpaleis Europa* (3e druk, Nijmegen, Vantilt, 2015), dat tevens talrijke visuele illustraties bevat, alsmede een uitgebreide literatuurlijst. Daaruit hier de volgende selectie:

John Bierman, *Dark Safari* (1977)

Charles Drazin, *In Search of the Third Man* (2000)

Jürgen Habermas & Jacques Derrida, 'February 15, or What Binds Europeans Together: A Plea for a Common Foreign Policy, Beginning in the Core of Europe', *Constellations* 10.3 (2003): 291-297;

Edith Hall, *Inventing the Barbarian* (1989)

Aljean Harmetz, *The Making of 'Casablanca'* (2002)

François Hartog, *Le Miroir d'Hérodote* (Paris: Gallimard, 1980)

Stephen C. Jaeger, *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe* (2000)

Tony Judt, *Postwar* (2005)

A.O. Lovejoy & Franz Boas, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity* (1935)

Martin Ninck, *Die Entdeckung von Europa durch die Griechen* (Basel: Schwabe, 1945)

Thomas Pakenham, *The Scramble for Africa* (1991)

Alison Palmer, *Colonial Genocide* (2000)

Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (1937)

Léon Poliakov, *Le mythe aryen* (nieuwe ed. 1987)

Ann Rigney, 'Transforming Memory and the European Project', *New Literary History*, 43.4 (2012): 607-628

Iaian R. Smith, *The Emin Pasha Relief Expedition, 1866-1890* (1972)

Pieter Steinz, *Made in Europe* (2014)

Michael Wintle, *The Image of Europe* (2009)

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te streamen in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een smartphone of tablet.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 - 37 00 01
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. **Rode Hoed Amsterdam**

OPNAME Sandro Ligtenberg (Amsterdam, november & december 2017)
STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK Cok Verweij
MASTERING Frits de Bruijn
VORMGEVING Floor Plikaar

© Copyright 2018 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 178 3
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.